

TANQIDIY FIKRLASH HAQIDA QARASHLAR

Elmurodova Dilnoza Shuhrat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o`qituvchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada tanqidiy fikrlashning bugungi kundagi dolzarbligi va ahamiyati ko`rsatilib o`tilgan. Shuningdek maqolada bir qator mutaxassislarining tanqidiy fikrlash haqida fikrlari yoritilib o`tilgan.

Kalit so`zlar: Tanqidiy fikrlash, metod, maktab, globallashuv, ta`lim.

KIRISH

Globalashuv davrida istalgan mavzu haqida ma'lumot topish juda oson. Buni internet orqali amalga oshirish oson, biroq kerakli va to`g`ri ma'lumotni topish va tanlash kerak. Buni amalga oshirish kishidan mavzu yuzasidan bilim va sinchkovlikni, shuningdek to`g`ri va ishonchli yoki aksincha noto`g`ri, yolg'on ma'lumotni tanqidiy o`rganishni talab qiladi. Shu o`rinda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning quyidagi gaplari yodimizga tushadi: "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo`lishi kerak".[1]

ASOSIY QISM

"Tanqidiy fikrlash" tushunchasi XX asr o`rtalarida pedagogika faniga kirib kelgan. Birinchilardan bo`lib tanqidiy fikrlash atamasi K. Popper tomonidan ishlatilgan. Unga ko`ra har bir tirik organizm muammolarni "hal qiluvchi" vazifasini bajaradi. Atrofdagi ma'lumotlar dunyo tirik organizmning ma'nosini tasdiqlash yoki rad etish sifatida qaraladi bu hodisani oldindan beradi. Bunday vaziyatda tanqidiy fikrlash – haqiqatni izlash va xatoni bartaraf etish usuli sifatida ishlaydi. Tanqidiy fikrlash masalasi b`yicha ish olib borgan xorijiy mutaxassislardan, E. De Bono, J. Daniya, M. Lipman, D. Halpern, D. Klouz. A. E. Petrovlarning so`zlariga ko`ra, tanqidiy fikrlash refleksiv xususiyatga ega bo`lib, bunda inson o`z tafakkurini va uning to`g`riligini o`rganadi. A. Veretennikova tanqidiy fikrlashni belgilashda, uni baholashni shakllantirishga qaratilgan ruhiy holatlar, xususiyatlar va jarayonlar tizimi sifatida taqdim qiladi. V. A. Shamis va L. A. Malts ta`kidlaganidek, tanqidiy fikrlash – xatolarni topish va ularni tuzatishni o`z ichiga oladi. I. A. Pshonkovskayaning asarlarida tanqidiy fikrlash – aks ettirish

va baholashning murakkab jarayoni, shuningdek unga ijodiy fikrlash asos sifatida qaraladi. Uning fikricha, ijodiy va tanqidiy fikrlash jarayonlari o‘zaro bog‘liq deb qaraladi. Tanqidiy fikrlashning eng to‘liq tavsifini taniqli monografiya muallifi D. Halpern bergan, ya’ni unga ko‘ra: “Tanqidiy fikrlash – bu kerakli yakuniy natijaga erishish ehtimolini oshiradigan kognitiv texnikadan foydalanishdir”. Ushbu ta’rifda tanqidiy fikrlash – fikrlashni nazorat qilish, asoslash va maqsadga muvofiqligi bilan ajralib turadigan narsa sifatida va muammolarni hal qilish, xulosalar chiqarish, ehtimoliy baholash va qaror qabul qilishda qo‘llaniladigan fikrlash turi sifatida qaraladi. Shu bilan birga, bunda fikrlovchi muayyan vaziyat va hal qilinadigan vazifa turi uchun asosli va samarali bo‘lgan ko‘nikmalardan foydalanadi. Tanqidiy fikrlash-bu qo‘llab-quvvatlash nuqtasi, tabiiy g‘oyalar va ma’lumotlar bilan o‘zaro aloqa qilish usuli. Biz ma’lumotni tanlash muammosi bilan turamiz.[3] Tanqidiy fikrlashning eng batafsil ta’rifi R. Pol tomonidan keltirilgan. U o‘zining ilmiy izlanishlarida tanqidiy fikrlash atamasini talqin qildi va quyidagi fikrlarni ta’kidladi: 1) tanqidiy fikrlash – bu fikrlash jarayoni haqida o‘ylash; 2) dunyo haqidagi ma’lumotlarning ko‘payishi natijasida fikrlash usullari ham o‘zgaradi, ular fikrlarni aniq bayon qilish kerak bo‘lgan joyda paydo bo‘ladi va aql doimiy ravishda rivojlanib boradi. 3) tanqidiy fikrlash – XXI asrda ta’lim sohasidagi o‘zgarishlarning asosi sifatida shakllandi. Xuddi shu fikr A. V. Tyaglo va T. S. Varapay tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ular axborot inqilobi nafaqat texnika va texnologiyalarda, balki inson tafakkurida ham kuzatilishini ta’kidladilar. Zamonaviy insonning tafakkuri, uning fikriga ko‘ra moslashishi kerak, shuningdek, axborot oqimlariga va olingan axborot ma’lumotlarini tanqidiy tahlil qila olishi bilan ajralib turadi. Tanqidiy fikrlash axborot jamiyatida moslashish mexanizmi vazifasini bajaradi. Jonson tanqidiy fikrlashni “insonga taklif qilingan fikr haqida sog‘lom fikr bildirishga imkon beradigan aqliy faoliyatning o‘ziga xos turi” deb ta’riflagan. V. M. Bryushinkin tanqidiy fikrlash tushunchasini konkretlashtirib, “tanqidiy fikrlash – bu yo‘naltirilgan aqliy harakatlar ketma-ketligi” deb ta’kidlagan. L. A. Kalinnikov o‘zining “Kantning tanqidiyligi va tanqidiy fikrlashni shakllantirish” asarida tanqidiy fikrlashda transsendental aks ettirish zarurligini ta’kidlaydi, bu fikrlovchi subyektdan ongning qaysi funksiyalari uchun o‘z-o‘zidan hisobot berishni talab qiladi. fikrlash ishlatiladi: qiymat yo‘nalishi uchun, bilish yoki qidirish uchun maqsadga erishish vositalari. Mahalliy pedagogikada Sorina G. V. tanqidiy fikrlashning ahamiyatini yuqori baholab, tanqidiy fikrlash o‘z intellektual faoliyatiga nisbatan aks ettirish ko‘nikmalarini yuqori darajada rivojlantirishni, ilmiy darajada fikrlash qobiliyatini, hukmlar, savollar, xulosalar

bilan ishlashni, mantiqiy fikrlashning rivojlangan usullarini qo'llashni o'z ichiga olishini ta'kidlaydi. Taniqli olim E. I. Fedotovskaya tanqidiy fikrlashni psixologik nuqtai nazardan ko'rib chiqadi. Unga ko'ra fikrlash va mulohaza yuritish jarayonini belgilaydigan aqliy operatsiyalarga e'tibor qaratiladi: sintez, tahlil va baholash, muammolarni aniqlash, farazlarni ilgari surish, vaziyatlarni aniqlashtirish, dalillarni tahlil qilish va boshqalar kabi. Tanqidiy fikrlash tushunchasini kengaytirib, T. F. Noel-Tsigulskaya uning aloqa va shaxsiyat psixologiyasi bilan bog'liqligini ta'kidlaydi va kognitiv faoliyatning motivatsiyasi, o'z-o'zini anglash bilan bog'liqligini ochib beradi. Psixologik va pedagogik fanning muhim ahamiyati tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish nuqtai nazaridan tanqidiy fikrlashni o'rganish jihati hisoblanadi. Shunday qilib, D. Kluster tanqidiy fikrlash – bu tortishuv qobiliyati, bu erda subyekt qarshi dalillarni, bayonotlarni ilgari surish qobiliyatiga ega hisobot nuqtasi sifatida ishlaydigan dalillar va dalillar bilan qo'llab-quvvatlang. M. Lipmen kundalik va tanqidiy fikrlash belgilarini, ularning farqlarini aniqlash bilan taqqoslashni keltiradi. Unga ko'ra tanqidiy fikrlashga ustunlik beriladi, chunki u mantiqiy va mazmunli fikrlarning aniq ifodasidir. Kundalik va tanqidiy fikrlashni umumiy taqqoslash: Kundalik fikrlashning xarakterli belgilari: Tanqidiy fikrlashning xarakterli belgilari: Axborotga ishonch Axborotning turli xil talqinlarini taxmin qilish Uyushma bo'yicha tushunchalarni birlashtirish Printsipalar, mexanizmlarni tushunish Yetarli asoslarsiz taxmin Gipotezani qurish Faktlar, hodisalarni tasodifiy guruhlash Faktlar, hodisalarning asosli tasnifi Deklaratsiya qilinmagan intuitiv taxmin asosida fikrlar, mulohazalar Asosli fikr bildirish O'z-o'zidan afzallik Vaznli, hukmni baholash Qo'llab-quvvatlanmasdan hukmlarni shakllantirish mezonlar Mezonlar asosida hukmlarni shakllantirish O'z-o'zidan xulosalar shakllantirish Xulosalarning mantiqiy formulasi, faktlarni dastlabki tanqidiy tahlil qilish Jadvalning mazmunini A. P. Korochanskiyning so'zlari bilan umumlashtirish mumkin. U tanqidiy fikrlash ba'zi hodisalarni salbiy inkor etish bilan cheklanib qolmasligini, balki ijobiyini tasdiqlashga qaratilganligini ta'kidlaydi. Tanqidiy fikrlash rivojlanishining muhimligini ta'kidlab, D. Kluster faol ish shakllaridan foydalanish zaruratiga urg'u beradi va bunga asosan, juftliklarda, guruhlarda ishlashni, bahs va munozaralar o'tkazishni, tinglash qobiliyatini rivojlantirishni, o'z nuqtai nazarini aniq shakllantirishni va buning uchun javobgar bo'lishni taklif qiladi. Mashhur pedagog va psixolog J. Stil: "Fikrlash bosqichida dialogga ruxsat berish orqali o'qituvchi bir xil masala bo'yicha fikrlarning turli xil variantlarini ko'rish va ko'rib chiqish imkoniyatini beradi. Bu o'quv jarayonini qayta ko'rib chiqish va o'zgartirish vaqti"

[4] A. N. Shuman tanqidiy fikrlash tushunchasiga kompleks yondashuvni taklif etadi. Uning fikricha, tanqidiy fikrlash – bu mavzu bo‘yicha argumentativ bo‘lmagan usullarning namoyon bo‘lishi, ular o‘z-o‘zidan etarli emas, oddiy sxemalar bo‘lib, ularni vazifaga qarab aniq to‘ldirishni talab qiladi. A. N. Shumanning fikricha, bunday yondashuv standart sxemalar doirasida mumkin emas va tanqidiy fikrlashga tayanishni talab qiladi, bu erda eski fikrlarni tanqid qilish va yangi g‘oyalarni ilgari surish birlashtiriladi. Ular tanqidiy fikrlashning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko‘rsatishadi: izchillik, murakkablik, hukmlar ketma-ketligi, ko‘p istiqbollilik, metakognitivlik (aks ettirish va ko‘p darajali, sistematiklik mavjudligi). A. N. Shuman tanqidiy fikrlashning ikkita tamoyilini ilgari surdi: minimalizm va universalizm. Minimalizm printsipli shundan iboratki, subyekt minimal vositalar to‘plami bilan maksimal muvaffaqiyatga erishishga harakat qiladi. Universalizm tanqidiy fikrlashni har qanday faoliyatga tatbiq etish va har xil turdagi vaziyatlarga tatbiq etish bilan bog‘liq. A. N. Shumanning fikricha, bu tamoyillar fikrlash qobiliyati mavjud bo‘lganda amalga oshirilishi mumkin. Bunday mulohaza ma‘lumotli bo‘lishi va mantiq qonunlariga asoslanishi kerak. Fikrlash uchta darajada bo‘lishi mumkin: sintaktik, semantik va pragmatik. Bu darajadagi yondashuv A. N. Shumanga tanqidiy fikrlash darajasini ajratishga imkon berdi: deduktiv, ehtimollik va dialektik. Deduktiv daraja fikrlashni mantiqiy to‘g‘riligini belgilaydi. Ehtimollik darajasi – empirik ma‘lumotlarni tahlil qilish qobiliyati. Dialektik daraja – subyektning o‘z sadoqatiga ishonitirishga tayyorligini aks ettiradi. B. N. Peritonkinning ta‘limotiga qaytsak, tanqidiy fikrlash – bu asossiz yolg‘on g‘oyalarni rad etish uchun yangi faktlar va dalillarni izlashga tayyorlikdir. Tanqidiy fikrlash dogmatik fikrlashning teskarisidir, ya‘ni bunda faktlarni qabul qilish e‘tiqod asosida, ularga tanqidiy qarashsiz amalga oshiriladi. Tanqidiy fikrlash har doim o‘rnatilgan qarashlardan xabardor bo‘lishga tayanadi. Shunday qilib, tanqidiy fikrlash uni amalga oshirishning 4 bosqichiga ega: o‘tmishdoshlarning qarashlarini o‘zlashtirish; izchillik to‘g‘risida o‘rganilgan qarashlarni tekshirish; qaramaqarshiliklarni aniqlash va yangi g‘oyalarni ilgari surish. Tanqidiy fikrlash tuzilishi, K. Popper, D. Dyui, D. Halpernning fikriga ko‘ra, quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi: tanqidiy munosabat (nomuvofiqliklarni qidirish) va tanqidiy dalillar (nomuvofiqliklarni asoslash). I. N. Griftsova, G. V. Sorina norasmiy mantiq, argumentatsiya, tanqidiy fikrlashning umumiy asoslari bor deb hisoblashadi. Ularning barchasi bir-biriga bog‘langan va norasmiy fikrlash usullariga yo‘naltirilgan va fikrlash kontekstlari to‘g‘risida xabardor bo‘lishga va fikrlash subyektining individual xususiyatlarini (his-tuyg‘ular, kayfiyat, holatlar)

hisobga olishga intiladi. Fikrlashtizimlashtirish va umumlashtiruvchi xususiyatga ega va u aniq bir narsa bilan bog‘liq bo‘lmagan tarzda faoliyat, kasbiy soha va fikrlash sohasidan qat’i nazar rivojlanadi. Ular pragmatik yo‘nalishga ega. Ularning xarakteri izchil, dialogik savol-javob xarakteriga ega. Tanqidiy fikrlash ko‘plab olimlar (M. Veksler, A. I. Lipkina, L. A. Rybak, U. M. Mungal, A. S. Bayramov) tomonidan fikrlashning boshqa turlari bilan o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi (samarali, mantiqiy, ijodiy, muammoli). Shaxsiy sifat shaxsning mentalitetini qanday aks ettiradi. "Fikrlash - bu nutq bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan shaxsning kognitiv faoliyati jarayoni bo‘lib, u atrofdagi voqelikni maqsadli, umumlashtirilgan va vositachilik bilan aks ettirish, yangi narsani topish va kashf etishga qaratilgan." [2] Rasmiy-mantiqiy rejada faoliyat jarayonida ongni boshqarishi kerak bo‘lgan aksiomalar, ya’ni fikrlash, V. Ruggiero tomonidan tashkil etilgan eng aniq aksiomalar aniqlanadi: 1) haqiqat subyektivdan ko‘ra obyektivroq, u ixtirodan ko‘ra ko‘proq kashfiyotdir; 2) agar ikkita hukm bo‘lsa (bu erda va hozir bir xil hodisaga nisbatan yoki jarayon) bir-biriga zid yoki ulardan biri noto‘g‘ri bo‘lishi kerak; 3) inson ongi xato qilishi mumkin; 4) g‘oyalarning o‘z natijalari bor. D. Kluster tanqidiy fikrlashni ajratib turadigan quyidagi jihatlarni ajratib ko‘rsatgan: 1) tanqidiy fikrlash – bu mustaqil fikrlash; 2) ma’lumot – bu tanqidiy fikrlashning boshlang‘ich nuqtasi va hech qanday tarzda yakuniy nuqtasi emas (bilim motivatsiyani yaratadi, ularsiz odam tanqidiy fikrlay olmaydi); 3) tanqidiy fikrlash savollar berish va zarur bo‘lgan muammolarni tushunish, qaror qabul qilishdan boshlanadi; 4) tanqidiy fikrlash ishonchli dalillarga intiladi; 5) tanqidiy fikrlash – bu ijtimoiy fikrlash (boshqalar bilan bahslashish, ularning nuqtai nazarini aniqlashtirish). Ushbu xususiyatlarni ta’lim sohasida nisbatan aniqlab, A. L. kost tanqidiy fikrlashning asosiy ko‘nikmalarini ta’kidlaydi: I - muammoning ta’rifi: ochiq savollarni shakllantirish, noyoblarni topish xususiyatlari, faktlarni to‘plash, vazifalarni belgilash va muammoni aniqlash, alohidaalohida o‘tish. II - tasnif: o‘xshashlik va farqlarni topish, guruhlash, tartiblash, taqqoslash, farqni ko'rsatish. III – o‘zaro munosabatlarni izlash: qismlar va butun o‘rtasidagi aloqalarni o‘rnatish, maqsadlarni belgilash, tahlil qilish, sintez qilish, ketma-ketlik va tartibni tan olish, foydalanish, induktiv va deduktiv fikrlash. IV - xulosalarni shakllantirish: sabab va oqibatni aniqlash, farqni aniqlash, xulosa chiqarish, baholash.

XULOSA VA MUNOZARA

Shunday qilib, tanqidiy fikrlash ta'lim faoliyatining kuchayishini ta'minlaydi va katta o'quvchining malakali rivojlanish darajasini aks ettiradi. Tanqidiy fikrlashga ega bo'lgan o'rta maktab o'quvchisi o'zini takomillashtirish qobiliyatiga ega, bilimlarning turli sohalaridagi ilmiy tushunchalarni o'zlashtiradi, ularni masalani har tomonlama o'rganish holatini aniqlashtirish uchun fikrlash va mulohaza yuritish jarayoniga kiritadi, axborot manbasining echimi va ishonchligini baholash mezonlarini aniq belgilaydi. Maktabda o'qish paytida ushbu fikrlash usulini o'zlashtirish zarur masaladir. Tanqidiy fikrlash – bu munozarali hodisa bo'lib, u qo'shimcha ilmiy tadqiqotlar va tajribani amaliy umumlashtirishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Sh.M.Mirziyoyev “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak”. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-shtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo’ljallangan shtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo’nalishlariga bagishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza. 2017-yil 14-yanvar.
2. Орлова, В. А. Психология в вопросах и ответах: учебное пособие [Текст] / Б.А. Орехова. - М.: КНОРУС, 2009. - 200 с.
3. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития: пособие для учителя. – СПб; Альянс «Дельта», 2003. 4. Основы критического мышления / Дж. Стил, К. Мередит, Ч. Темпл, С. Уолтер. – М., 1997. – С. 35